

Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri

Middle East Developments as regards to Eastern Problem

Nuri YAVUZ

GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara- TÜRKİYE
nyavuz@gazi.edu.tr

ÖZET

19. yüzyıldan itibaren uluslar arası siyaset alanında kullanılan "Şark Meselesi" bu yüzyılın stratejik ve dinî sebeplerle ortaya çıkardığı bir kavramdır. "Şark Meselesi" aynı sebeplere dayalı olarak, değişik görüntüler altında günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Osmanlı Devletinin hâkim olduğu ülke, bu gün uluslar arası ilişkiler ve tarih literatüründe "Ortadoğu" olarak adlandırılmaktadır. "Şark Meselesi", Batılı güçlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak için uyguladıkları stratejileri ve bu çerçevede birbirleriyle yaptıkları rekabetleri tanımlayan bir kavramdır. Ortadoğu denilince, onunla bütünleşmiş bazı önemli meseleleri de şu şekilde sıralayabiliriz: Filistin-İsrail, yapay devletler, yeteneksiz idareciler, siyasi istikrarsızlık ve petrol, semavî dinler, etnik yapı, GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), terör ve sudan kaynaklanan mesele. Bundan dolayı Türk ve İslâm dünyasında meydana gelen bir çok olayı "Şark Meselesi" açısından değerlendirmek mümkündür. Günümüzde de "Şark Meselesi" daha büyük boyutlar içerisinde Türkiye'de ve Ortadoğu'da varlığını sürdürmektedir. Yalnız bir farkla ki İngiltere yerini ve rolünü Amerika Birleşik Devletlerine bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şark Meselesi, Ortadoğu, Osmanlı Devleti, Batılı Güçler, Türk İslâm Dünyası, Arap Dünyası, Emperyalizm

ABSTRACT

"The Eastern problem" used from the beginning of the 19th century is a concept derived from the strategic and religious concerns of that century. The same problem still exists in a different appearance based on the same concerns. The region dominated by the Ottoman Empire is called as "the Middle-East" today in the literature of international relations and history. The Eastern Problem is a concept

which describes the strategies employed to share the land of the Ottoman Empire by the western powers and the competition among them as regards to this matter. Some of the important issues merged with Middle-East can be listed as follows : Palestine- Israel , artificial states , incapable administrators , political instability and oil , major religions , ethnic structure , GAP (South Eastern Anatolian Project) , terror and water resources. Therefore, it is possible to evaluate many incidences happening in the Turco- Islamic world today in terms of the Eastern Problem. The Eastern Problem still persists in Turkey and the Middle-East in larger scales. The only difference is that Great Britain is replaced by the United States of America.

Key words: The Eastern Problem, Middle-East, Ottoman Empire, Western powers, Turco-Islamic world, Arab world, Imperialism.

1. Giriş

Tarih ilminin araştırma alanı, bir bakıma dün ve bugün arasındaki ilişkileri anlayabilmemiz açısından oldukça önemlidir. Bu makalede ele alınacak olan Ortadoğu sorunlarına, 19. yüzyıldan itibaren uluslar arası siyaset alanında kullanılan bir kavram olan “Şark Meselesi” çerçevesinde baktığımızda, karşımıza ilginç paralellikler ve benzerlikler çıkmaktadır. 19. yüzyılın stratejik ve dinî sebeplerle ortaya çıkardığı “Şark Meselesi” aynı sebeplere dayalı olarak, değişik görüntüler altında bir mesele olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir (günümüzde Orta-Doğu, petrol, Filistin-Lübnan, Afganistan, Kıbrıs, Ege ve Arap meseleleri olarak gündemde bulunmaktadır). İlk defa 1815’te Viyana Kongresi sırasında Avusturya Başbakanı Meternich tarafından kullanılan “Şark Meselesi” tabiri, Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasındaki münasebetleri tanımlamak için kullanılmıştır. 1815’i takip eden yıllarda, Fransız İhtilâlinin yarattığı kasırgayı atlatan Avrupa’da, 1850’lere doğru İngiltere ve Fransa iki büyük güç olarak öne çıkmaya başlamış ve Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorlukları da dönemin “rekabet” tablosunda, daha geri plândaki güçler olarak rollerini almışlardır. Aynı dönemde Balkanlardan, Arap Yarımadasına ve Kafkaslardan Kuzey Afrika’ya uzayan geniş bir coğrafyada yerleşmiş olan Osmanlı Devleti, anılan bölgenin karakteristik “İslâmî kimliği” ile örtüşen bir siyasal birlik olarak sürdürdüğü konumunu kaybetmeye başlamıştı (Küçük, 1979; Kodaman, 1988, 621-641). Osmanlı Devleti, artık “kâfirlere karşı Müslümanları koruyabilecek bir devlet” görüntüsü

taşıymıyordu. Bu durumda “Müslümanların Devleti” olarak yeterli güvenilirliğe sahip olmayan bu devletin egemen olduğu ülke, stratejik konumu ile büyük güçler arasındaki rekabetin en önemli objesi hâline geldi ve anılan coğrafyadaki egemenlik mücadelesi uluslar arası rekabetin bütün vasıtalarıyla sürdürülen bir “emperyalist güçler çatışması”na dönüştü.

Osmanlı Devletinin egemen olduğu ülke, bugün uluslar arası ilişkiler ve tarih literatüründe “Ortadoğu”(Memiş, 2002, 5) olarak adlandırılan bölgedir* ve Ortadoğu üzerine yapılacak herhangi bir araştırma, Türkleri ve Arapları muhakkak göz önüne almak zorundadır.

2. Şark Meselesi ve Ortadoğu’daki Gelişmeler

Şark meselesini daha geniş anlamda, 18. yüzyıldan itibaren şiddetlenen ve Avrupalıların dünyayı paylaşma çabalarından doğan bütün rekabetleri kapsayan bir kavram olarak kullanan araştırmacılar bulunmakla beraber, kavramın bu anlamda kullanılması daha çok ABD literatürünün tesiriyle ortaya çıkmıştır. Şark Meselesi, Batı Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak için uyguladıkları stratejileri ve bu çerçevede birbirleriyle yaptıkları rekabetleri tanımlamak üzere kullandıkları bir kavramdır (Kodaman, 1984 ve 1998, 624).

Batılıların bu büyük paylaşım mücadelesinde Osmanlı devletini zayıf düşürmek için kullandıkları taktiklere ilişkin Türkiye’yi ve Türkleri temel hareket noktası almak kaydıyla yapılan aşağıdaki tasnif hem açıklayıcılığı, hem de anlaşılabilirliği açısından oldukça isabetlidir:

1-Türkleri Balkanlardan atmak veya Balkanlardaki gayrimüslim ahaliyi Türk hâkimiyetinden kurtarmak. Bunun için, onları isyana teşvik ederek öncelikle muhtariyetlerini sonra da bağımsızlıklarını temin etmek.

* II. Dünya Savaşına kadar “Yakın Doğu” olarak adlandırılan Doğu Akdeniz toprakları, bu savaşta bölgede konuşlandırılan “İngiliz Orta Doğu Komutanlığı”nın bir istihbarat ve harekât merkezi hâline gelmesiyle, bundan sonra “Ortadoğu” olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

2-Balkanlardaki Türk olmayan Müslümanları Osmanlı Devletinden ayırmak,

3-Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan azınlıkları kurtarmak,

4- Türkleri Anadolu'dan çıkarmak ve Anadolu'yu paylaşmak (Kodaman, 1998, 633). W.E. Gladstone 1876 yılındaki bir konuşmasında aynen şöyle diyor: “Türkler kötülüklerini ancak bir şekilde silebilirler; o da kendiliklerinden bu topraklardan gitmekle mümkün olacaktır. Umarım, zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşı ve yüzbaşılari, kaymakam ve paşaları eşyalarını toplayıp kirlettikleri bölgelerden uzaklaşırlar.” (Winstone, 1999, 13)

Fransız tarihçi Albert Sorel'in aşağıdaki ifadeleri de batılı emperyalistlerin bu husustaki niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır: “Türkler, Avrupa'da görünür görünmez ortaya bir şark meselesi çıktı. Papazların ve küçük küçük zorbaların idaresine kendisini rahatça teslim etmiş, şarabını içip uyuklayan Avrupa'nın kapısından içeri giren bu dipdiri, erkek güzeli insanlar; yepyeni bir nizam içinde akıp gelen başarılı muazzam kuvvetler, o zamanki Avrupalının örümcekli ve bulanık kafasında bir şok tesiri yaparak onda şifa bulmaz bir dehşet hastalığı (!) doğurmuştur. Türklerin, uyuklayan Avrupa'nın afyonunu patlatması hâdisesi öylesine derin bir tesir yapmıştır ki, aradan yedi asır gelip geçmiş olmasına ve birgün eski dipdiri delikanlının, hasta adam (!) şekline sokulmasına rağmen, Avrupalının yirminci batın torunları dahi bu Türk hastalığından, Türk şokundan tamamen şifa bulamamıştır.” (Sorel, 1889, 6; Demiray, 1956, 56-57)

Bu hususlara bir de “Asya'daki Müslümanları kurtarmak” unsurunu eklemek mümkündür. Çünkü, Türkiye'nin paylaşılmasına ilişkin bütün tasarımlarda bu konu etrafında yapılmış bir çok uzlaşma çabası bulunmaktadır ve aslında “Osmanlı Ortadoğusu”nun bugünkü siyasi haritası bu uzlaşmaların sonunda ortaya çıkmış olan metinlerin bir sonucudur. Mesela Sykes-Picot, Şerif Hüseyin-Mc Mahon anlaşmaları, bu belgelerin iki önemli örneğidir.

Aslında bu konuda yazılmış en eski Fransızca eserlerden biri olan Edouard Driault'nun Şark Meselesi başlıklı eseri, biraz da abartılı olarak bu meseleyi Romalılara kadar

indirir. Eser okunduğunda başlangıçtan itibaren katı bir dinî taassupla yazıldığı açıkça görülmekle beraber, biz meselenin bu kadar eski bir zamana taşınmasının isabetli olmadığı düşüncesindeyiz. Konu daha çok modern zamanların bir sorunudur ve Osmanlı-Batı rekabeti çerçevesinde ele alınmalıdır. Osmanlı Devletinin yıkılışından sonra ise aynı sorunun dinî çerçevesi önemli ölçüde gizlenmekle beraber bir Müslüman Doğu ve Hıristiyan Batı meselesi olarak sürdüğünü söylemek mümkündür (Driault, 2003).

Meydan – Larousse Ansiklopedisi Şark meselesini şöyle tanımlamaktadır :

“...Avrupa diplomasisinde Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kaldırılması ihtimalinin yarattığı mesele (Question d’Orient). Aslında Şark meselesi, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan çok daha önce ortaya çıktı. Her devirde Boğazların, Şattülarap’ın, Toros sıradağlarının ve Süveyş Kıstağının stratejik önemi ve Balkanlar’daki, Anadolu’daki, Yakındoğu’daki bazı bölgelerin iktisadî önemi, büyük devletleri, bunları tek başına kontrolü altına almağa sevk etti... Fakat Şark Meselesi, bütün şiddetiyle ancak XVIII. yüzyıldan sonra ortaya çıktı...”(Meydan-Larousse,724).

Türk Ansiklopedisinde mesele “...Tarih yönünden başlangıcı ne olursa olsun Doğu Meselesi Avrupa büyük devletleri ile Osmanlı Devleti arasında siyasî bir mesele hâline ancak yakın çağın başlarında, Napoléon Bonaparte’ın 1798’de Mısır’a girmesiyle başlamış ve 1815’te de adlandırıldıktan sonra 1918’de Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ile yerini Yakındoğu meselesi ya da Ortadoğu meselesi terimleriyle anlatılan meselelere bırakarak, tarih terimi ve meselesi olarak devam etmiştir...” şeklinde tanımlanmakta ve bu olaydan başlayarak Osmanlı Devletinin tasfiyesine yol açan gelişmeler sıralanmaktadır (Türk Ansiklopedisi,1966, 443). Bu konuyla ilgili hemen hemen bütün yerli çalışmalar meseleye bu çerçevede yaklaşmaktadırlar.

I. Dünya Savaşına yol açan gelişmelerin gerisinde, Almanya ve İtalya gibi Sanayi inkılâbını gerçekleştiren iki yeni gücün, paylaşım mücadelesine katılmaları önemli rol oynamıştır (Hatipoğlu, 1988, 515-527; Farla, 1985, 9). Bu gelişmeler aynı zamanda, anılan bölgede Osmanlı egemenliğinin ortadan kalkmasını da hızlandırmıştır. Nitekim,

I. Dünya Savaşı sırasında müttefik olan Alman ve Türk komuta kademeleri arasında, özellikle Arapça konuşulan Osmanlı vilâyetlerindeki cephelerde ciddi gerginliklerin yaşandığı iyi bilinmektedir (İnönü, 1987, 153).

Şark Meselesinin Osmanlı sonrası Ortadoğunun şekillenmesine dönük politikalarında birkaç nokta üzerinde dikkatle durmak gerekir. Bu konuda Sevr Antlaşması ilginç ip uçları taşımaktadır. Antlaşma taslağına ilişkin görüşmelerin tutanakları, Batılı büyük güçleri temsil eden heyetlerin bir araya geldikleri Paris’de Quai d’Orsay’da ve Londra’da Downing Street, 10 numaradaki toplantılarda bölgeye ilişkin rekabetleri, en hafif deyimle iki yüzlülükleri açık biçimde tarihin şahitliğine sunmaktadır (Olca, 1981). Bu tutanakların incelenmesi, Osmanlı Devletinin Avrupa’daki topraklarından sürülüp çıkarılması sırasında uygulanan taktiklerin (Kodaman, 1998, 621-640) günümüz Ortadoğusunda da uygulanmakta olduğunu göstermektedir. Ortadoğu’nun Batılı güçler tarafından kontrol edilmesini sağlayacak yeni unsurlar olarak Ermeniler, Kürtler ve Araplar düşünülmektedir (Olca, 1981). Bu “parçala ve yönet” şeklinde tanımlanan sömürgeci politikaların vasıtası olarak düşünülen toplulukların iradeleri göz önüne alınmadan yapılan tartışmalardaki beklentilerin, uygulanabilmesi birkaç sebepten ötürü mümkün olamamıştır. Bunlardan birincisi, yani Ermenistan arazisi olarak tasarlanan bölgenin “Ermenisiz bir Ermenistan” olduğu gerçeği karşısında ilk defa test edildiğinde “ham bir hayalden ibaret” olduğu görülmüş, Kâzım Karabekir komutasındaki XV. Kolordu kuvvetleri, Ermenistan tasarısını gündemden düşürmüştür. İkincisi olan Kürdistan tasarısı, Türkiye’de büyük Atatürk’ün etrafında oluşan “birlik” iradesi ile uzun bir süre raflarda kalmaya mahkûm hâle gelmiş, fakat 20. yüzyılın son döneminde yeniden ısıtılmaya başlanmış görünmektedir. Üçüncüsü, yani Arapların durumu ise, hâlâ devam eden “müdahale sebepleri yaratma” özelliğini korumaktadır. Halkların iradeleri ile ortaya çıkan gelişmeler sonunda şekillenen zorunlu değişikliklere rağmen, “büyük güçler”, II. Dünya Savaşı sonrasına sorunlu ve her zaman müdahaleye, bir “ağabeyin ara buluculuğuna” zemin hazırlayacak bir “Ortadoğu” yaratmışlardır. Denilebilir ki ; bugün Ortadoğuda mevcut hassas dengeler, büyük güçler tarafından bilerek ve isteyerek müdahale sebepleri yaratılabilecek şekilde ayarlanmıştır.

Ortadoğu denilince, onunla bütünleşmiş bazı önemli meseleleri şu başlıklar altında değerlendirmek mümkündür (Memiş, 2002):

Filistin-İsrail meselesi: Bu meselenin temeli binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Bu mesele hâlâ tam olarak çözülememiştir.

Yapay devletler: Bugün Ortadoğu haritasına baktığımızda, buradaki devletlerin büyük bir bölümünün sınırlarının adeta cetvelle çizilmiş olduğunu görürüz. Bu sınırlar, batılı güçler tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda ve keyfi olarak oluşturulmuştur.

Yeteneksiz idareciler: Bugüne kadar, gerçek anlamda yetenekli ve dirayetli bir devlet adamının başa gelmemesi, Ortadoğunun Batılı emperyalist devletler tarafından daha kolay sömürülmesine yol açmıştır.

Siyasî istikrarsızlık ve petrol: Ortadoğuda özellikle I. Dünya Savaşından sonra istikrar sağlanamamıştır. Bölgede yaşanan istikrarsızlık, Ortadoğu ülkelerinin en büyük zenginliği olan petrolün, Batılı devletlerin kontrolü altına girmesine sebep olmuştur.

Peygamberler diyarı: Tarihte semavî ve kitabî dinlerin beşiği olarak bilinen Ortadoğu, birçok peygamberin de yurdu olmuştur.

Etnik yapı: Çeşitli zenginliklere sahip olduğu kadar, jeopolitik ve jeostratejik açıdan da büyük önem taşıyan Ortadoğuya tarihin en eski devirlerinden günümüze gelinceye kadar pek çok kavim gelip yerleşmiş, Ortadoğu medeniyetine kendinden bir şeyler katmıştır. Bu durum ise Ortadoğuda etnik bakımdan karışmalara ve kaynaşmalara yol açmıştır.

GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi): Türkiye Cumhuriyetinin ve Ortadoğunun en büyük projelerinden biri olan GAP, Türkiye'ye ve Ortadoğuya çok şeyler kazandıracaktır.

Terör ve su kaynakları: Türkiye Cumhuriyeti, su kaynaklarını komşularıyla paylaşmasına rağmen, Ortadoğuda menfaatleri olan emperyalist güçler özellikle GAP projesinin bu paylaşımı engellemeye yönelik olduğu propagandasını yaparak, bölgedeki terör hareketlerinin gelişmesine ve devam etmesine katkı sağlamaktadırlar.

II. Dünya Savaşı sonrasındaki Doğu/Batı kutuplaşması esnasında bu bölge en kritik bunalım alanlarından biri olmuştur. Bloklar arasındaki nüfuz rekabeti ve bölgedeki iç dinamiklerin etkileşiminden kaynaklanan gelişmeler aşağı yukarı kırk yıl boyunca bu coğrafyanın tarihine damgasını vurmuştur.

Batılı güçlerin bölgeyi kontrol altında tutma çabalarının gerisinde şüphesiz, 20. yüzyılın egemen teknolojileri açısından hayati derecede önemli olan “petrol”ün bölgede mevcut büyük rezervleridir. 1970’li yılların başlarına kadar, geleneksel rekabetler çerçevesinde kurulan dengeler herkesi çok değişik sebeplerle tatmin ediyordu. Fakat, 1970’li yıllarda yaşanan petrol şoku, Batıya, bölgedeki denetimini daha sağlam esaslara dayaması gerektiğini gösterdi (Heykel, 1981, 41).

ABD’nin Batı blokunun öncülüğünü üstlendiği bu dönemde Ortadoğudaki statükoda ortaya çıkan en önemli değişim İsrail Devletinin kurulmasıdır (Kayabalı ve Arslanoğlu, 1990, 87). ABD’nin gelecekte de bölgeye olan bakış açısında bu devlet birinci derecedeki önemli yerini korumaya devam edecek gibi görünmektedir. İsrail uzun savaşlara ve mücadelelere rağmen hâlen “meşruiyet” kazanamamış bir devlet görüntüsünü korumaktadır. Ancak bu görüntü, bölge devletleri açısından bile artık fazla “anlamli” değildir.

İsrail, bir devlet olarak ortaya çıkışından kısa bir süre sonra bile, geleneksel 19. yüzyıl güçlerinin de çatışma alanı olan Ortadoğu’yu “ideolojiler çağı”nın “strateji, taktik ve silah deneme” alanı hâline dönüştürmüştür.

Ortadoğuda “Sosyalist Blokun” etkinlik kazanmasını önlemek amacıyla Batılıların geliştirdikleri politikadaki ilk radikal değişiklik, İran İslâm Devriminden sonra kendini göstermiş, “petrol’e bağımlılık” yahut bir başka deyişle “yenilenemeyen kaynakların paylaşılmasına” ilişkin denge arayışları yeni boyutlar kazanmıştır.

Başlangıçta, SSCB karşısında oluşacak “güçlü bir Avrupa” tasarısı gibi görünen AB için de, 1990’lı yılların başlarından itibaren gelişen olayların sonucunda Almanya’nın etkinliğinin süratle artması ve 1991’de SSCB’nin dağılması “Şark Meselesi”ne yeni boyutlar kazandırmıştır.

SSCB'nin dağılması, kendi rollerini büyük ölçüde bölgedeki bloklar arası rekabet ve gerginliklerin oluşturduğu dengelere göre şekillendirmiş olan Ortadoğudaki bölgesel aktörleri belirsizliklere sürüklemiş görünmektedir. Bölgede arayışlar devam ederken, başlangıçta bir ölçüde bocalamış olmasına rağmen, yeni duruma uygun stratejileri geliştirerek inisiyatif kullanmaya başlayan ABD, Ortadoğuya uzun süreli olarak yerleşmenin en önemli adımlarını atmış bulunuyor.

Şu anda, Batılılar açısından yenilenemeyen kaynakların en önemlisi durumunda bulunan "petrol"ün denetimi büyük ölçüde ABD'nin ve ayrılmaz müttefiki görüntüsünü korumaya kararlı görünen İngiltere'nin eline geçmiş görünmektedir. AB'nin omurgasını oluşturan Almanya ve Fransa'nın son gelişmelerden duydukları rahatsızlık bölgedeki etkinliklerinin azalmakta oluşundan ve Anglo-Saxon güçlerin elde ettikleri stratejik üstünlükten kaynaklanmaktadır.

Geleneksel aktörlerin yeniden devreye sokulmaları böylesine bir ihtimalin varlığının her zaman hesap edilmiş olmasından ileri geliyor olabilir. Nitekim, bölgedeki etnik kimliklerin öne çıkarılmasında ve etkin / yaygın bir soruna dönüşmesinde AB'nin ve özellikle Almanya ve Fransa'nın katkılarını her şekilde görmek mümkündür.

3. Sonuç

Sonuç olarak, Türk ve İslâm dünyası üzerinde çeşitli emelleri olan Batılı emperyalist güçler, dünya kamuoyu önünde açıktan açığa kendi emellerini ifşa edemediklerinden dolayı, niyetlerini kamufle edebilmek için 19. yüzyılın başlarından itibaren "Şark Meselesi" adı altında bir kavramı ortaya atmışlardır. Bundan dolayı Türk ve İslâm dünyasında meydana gelen birçok olayı "Şark Meselesi" açısından değerlendirmek mümkündür. Günümüzde de "Şark Meselesi" daha büyük boyutlar içerisinde Türkiye'de ve Ortadoğuda varlığını sürdürmektedir, yalnız bir farkla ki İngiltere yerini ve rolünü Amerika Birleşik Devletlerine bırakmıştır.

Kaynaklar

- Demiray, T. (1956). *Fiske Taşları*, İstanbul.
- Driault, E. (2003) *Şark Mes'alesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar, (Tercüme: Nafiz, Yeni Harflerle Yayına Hazırlayan : Emine Erdoğan)*, Ankara.
- Farla, J. (1985). *Efendilik-Şarkiyatçılık-Kölelik*. İstanbul.
- Hatipoğlu, M. (1988). *Dünden Günümüze Alman Oryantalizminin Türkiye' ye Bakışı, Prof. Dr. M.Abdülhaluk Çay Armağanı, Cilt:I*, Ankara.
- Heykel, M. (1993). *3. Petrol Savaşı (Tercüme: N.Ahmed Asrar)*, İstanbul.
- İnönü, İ. (1987). *Hatıralar*, C. I, Ankara.
- Kayabalı, İ ve Arslanoğlu, C. (1990). *Ortadoğu'da Savaş ve Strateji*, Ankara.
- Kodaman, B. (1984). Şark Meselesi, Emperyalizm ve Ermeniler. *Kaynaklar Dergisi*, 2, 8-9.
- Kodaman, B. (1988). *Şark Meselesi (İslâm-Hristiyan veya Türk Avrupa Mücadelesi) Prof. Dr. M.Abdülhaluk Çay Armağanı, C.I*. Ankara.
- Kodaman, B. (1998). *Şark Meselesi (İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi) Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı, Cilt:II*. Ankara.
- Küçük, C. (1979). Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika. *Tarih Dergisi*, 32, 606-608.
- Memiş, E. (2002). *Kaynayan Kazan Ortadoğu*. Konya.
- Meydan – Larousse , s.724.
- Olçay, O. (1981). *Sevres Antlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara.
- Sorel, A. (1889). *La Question d'Orient (Tercüme: Yusuf Ziya (1911) Meseley-i Şarkiyeye)*, Paris
- Türk Ansiklopedisi, (1966). C. XIII, s.443.
- Winstone, H.V.F. (1999). *Ortadoğu Serüveni (1898-1926)*, İstanbul.